JOURNAL OF UNIVERSAL SCIENCE RESEARCH

ISSN (E): 2181-4570 CONFERENCE SPECIAL ISSUE CROSSREF Prefix: 10.66301

“ZAMONAVIY TA’LIMDA SUN’IY INTELLEKTNI QO‘LLASHNING ISTIQBOLLARI VA MUAMMOLARI” XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN 22-23-MAY 2026-YIL

O‘ZBEK TILIDA HISSIYOT VA HOLAT LEKSIKASINING DARAJALANISH XUSUSIYATLARI

O‘zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti tyutori
Ergasheva Guljahon
gulgahonergashova@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-0481-8252

Annotatsiya. Ushbu tezisda o‘zbek tilidagi hissiyot va holatni ifodalovchi leksik birliklarning darajalanish xususiyatlari semantik jihatdan tahlil qilinadi. Hissiy holatlarni ifodalovchi sinonimik qatorlarning shakllanishi, intensivlik darajalarining o‘zaro munosabati hamda leksik birliklarning gradual shkala bo‘ylab joylashish tamoyillari yoritiladi. Shuningdek, hissiyot leksikasida darajalanishning yuzaga kelishida denotativ va konnotativ ma’nolarning o‘rni, semantik dominantaning vazifasi hamda nutqiy kontekstning ta’siri ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: darajalanish, hissiyot, holat, semantik maydon, gradual shkala, intensivlik, sinonimik qator, leksik dominanta, konnotatsiya, emotiv leksika.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda darajalanish kategoriyasi til birliklarining semantik munosabatlarini aniqlashda muhim nazariy tushunchalardan biri hisoblanadi. Darajalanish muayyan belgi, xususiyat yoki holatning turli miqdoriy va sifatiy ko‘rsatkichlar asosida bosqichma-bosqich ortishi yoki kamayishini ifodalovchi lingvistik hodisadir. Mazkur kategoriya tilning turli sathlarida namoyon bo‘lsa-da, uning leksik-semantik xususiyatlari, ayniqsa, hissiyot va holatni ifodalovchi birliklar tizimida yaqqol kuzatiladi.

Asosiy qism

Insonning ruhiy kechinmalari turli intensivlik darajalariga ega bo‘lib, ular tilda muayyan leksik vositalar orqali ifodalanadi. Hissiyot leksikasining o‘ziga xos xususiyati shundaki, bir semantik maydonga mansub birliklar umumiy mazmuniy belgi asosida

ISSN (E): 2181-4570 CONFERENCE SPECIAL ISSUE CROSSREF Prefix: 10.66301

birlashadi, biroq hissiy holatning namoyon bo‘lish darajasi, ekspressivligi va uslubiy bo‘yoqdorligi bilan farqlanadi.

V.I. Shaxovskiy emotsiyalarni tilning leksik-semantik tizimida kategoriyalashtirish masalasini tadqiq etib, hissiy ma’noning til birliklari semantikasidagi o‘rniga e’tibor qaratadi [1]. Ushbu yondashuv hissiyot leksikasini muayyan semantik maydon doirasida tizimli o‘rganish imkonini beradi.

O‘zbek tilida hissiyot va holat semantik maydonini ijobiy hamda salbiy yo‘nalishli leksik-semantik guruhlarga ajratish mumkin. Salbiy hissiyotlar maydoniga qo‘rquv, g‘azab, qayg‘u, nafrat kabi birliklar kirsa, ijobiy hissiyotlar maydonida quvonch, sevinch, shodlik, surur, muhabbat kabi birliklar faol qo‘llanadi.

Mazkur leksik birliklar o‘zaro semantik yaqinlikka ega bo‘lishi bilan birga, hissiyotning ifodalanish darajasi jihatidan ham farqlanadi.

Masalan, qo‘rquv semantik maydonida quyidagi birliklarni ajratish mumkin:

qo‘rqinch → qo‘rquv → vahima → dahshat.

Ushbu birliklar xavf-xatar bilan bog‘liq hissiy holatni ifodalaydi. Biroq ularning semantik tarkibida hissiyotning kuchi, davomiyligi va yuzaga kelish xususiyatlari turlicha namoyon bo‘ladi. Xususan, “qo‘rquv” umumiy hissiy holatni bildirsa, “vahima” kuchli bezovtalik va sarosima bilan bog‘liq kechinmani, “dahshat” esa nihoyatda kuchli qo‘rquv holatini ifodalaydi.

Shu bilan birga, mazkur birliklarning har bir kontekstda qat’iy chiziqli darajalanishini belgilash mumkin emas. Chunki ularning semantik farqlari faqat intensivlik bilan emas, balki hissiyotning yuzaga kelish sababi va namoyon bo‘lish shakli bilan ham bog‘liq.

Ijobiy hissiyotlar maydonida esa quyidagi qatorni ko‘rsatish mumkin:

xursandchilik → sevinch → quvonch → shodlik → surur.

Ushbu birliklar ijobiy ruhiy holatni ifodalash asosida birlashadi. Ular orasidagi farqlanish hissiy intensivlik, ekspressivlik va uslubiy xususiyatlar bilan belgilanadi. Jumladan, “xursandchilik” kundalik nutqda keng qo‘llanadigan birlik bo‘lsa, “surur” ko‘proq badiiy va ko‘tarinki uslubda uchraydi.

ISSN (E): 2181-4570 CONFERENCE SPECIAL ISSUE CROSSREF Prefix: 10.66301

Darajalanishning yuzaga kelishida konnotativ ma’no ham muhim ahamiyatga ega. Konnotatsiya so‘zning asosiy denotativ ma’nosiga qo‘shimcha ravishda hissiy-baholovchi va uslubiy mazmunni ifodalaydi. Shu sababli semantik jihatdan yaqin birliklar nutqda turli ta’sirchanlik darajalarini yuzaga keltirishi mumkin.

M.V. Bondarenkoning graduallikka oid tadqiqotida leksik birliklarni daraja munosabatlari asosida o‘rganish va maxsus leksik paradigmalarni aniqlash masalalariga e’tibor qaratilgan [2].

Hissiyot leksikasida darajalanish faqat alohida so‘zlarning lug‘aviy ma’nosi orqali emas, balki sintaktik vositalar yordamida ham yuzaga chiqadi.

Masalan:

- xursand bo‘lmoq;
- juda xursand bo‘lmoq;
- nihoyatda xursand bo‘lmoq.

Ushbu birikmalarda asosiy hissiy holat o‘zgarmagan holda, uning intensivlik darajasi kuchayib boradi. Bunda “juda”, “nihoyatda” kabi intensifikatorlar darajalanishning grammatik-semantik ifodalanishida ishtirok etadi.

Shuningdek, hissiyot va holatni bildiruvchi birliklarning darajalanish xususiyatlarini aniqlashda izohli lug‘atlar muhim manba hisoblanadi. Jumladan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “dahshat” so‘zining nihoyatda kuchli qo‘rquvni ifodalashi uning semantik tarkibida yuqori intensivlik belgisi mavjudligini ko‘rsatadi [3].

Biroq ayrim sinonimik birliklarning lug‘aviy izohlarida intensivlik darajalari yetarlicha farqlanmasligi mumkin. Bu esa hissiyot leksikasining gradual xususiyatlarini leksikografik jihatdan yanada izchil tavsiflash zaruratini yuzaga keltiradi.

Xulosa

O‘zbek tilida hissiyot va holat leksikasining darajalanishi leksik birliklarning o‘zaro semantik munosabatlariga asoslangan murakkab lingvistik hodisadir. Mazkur jarayonda hissiy intensivlik, semantik yaqinlik, konnotativ ma’no va nutqiy kontekst o‘zaro aloqadorlikda namoyon bo‘ladi.

Hissiyot leksikasidagi gradual munosabatlarni aniqlashda faqat sinonimik qatorlarning mavjudligini ko‘rsatish yetarli emas. Ularning semantik tarkibidagi umumiy

ISSN (E): 2181-4570 CONFERENCE SPECIAL ISSUE CROSSREF Prefix: 10.66301

va farqlovchi belgilarni, intensivlik darajasini hamda kontekstual qo‘llanish xususiyatlarini kompleks tahlil qilish zarur.

Shunday qilib, hissiyot va holat leksikasining darajalanish xususiyatlarini tadqiq etish o‘zbek tilining leksik-semantik tizimini chuqurroq o‘rganish hamda darajalanish kategoriyasining funksional imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1987.
2. Бондаренко М.В. Градуальность как свойство лексики и основание для построения лексической парадигмы: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Воронеж, 2000. – 21 с.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildli. 1-jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – 962 b.
4. Изард К. Психология эмоций. – Санкт-Петербург: Питер, 1999. – 464 с.
5. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций. – Москва: Гнозис, 2008. – 416 с.
6. Safarova R. Leksik-semantik munosabatning turlari. – Toshkent: O‘qituvchi,1996.
7. Orifjonova Sh. O‘zbek tilida lug’aviy graduonimiya: filol. Fan. nomz. … diss. – Toshkent.
8. Bozorov O. O‘zbek tilida darajalanish. – Toshkent: Fan, 1995.